

INHOUD

Inleiding	9
Proloog	30
1 Het einde van de Koude Oorlog en de val van de Sovjet-Unie	45
2 Het verloren decennium	61
3 De onzichtbare oorlogen	73
4 In bloed geboren	95
5 President voor het leven	116
6 Op zoek naar Poetins ziel	136
7 Van schaakbord naar slagveld	168
8 Operatie Medvedev	204
9 Hopen tegen beter weten in	228
10 Oorlog en appeasement	261
Conclusie	293
Dankwoord	313

Noten 315

Register 321

Over de auteur 331

INLEIDING

Op 19 augustus 1991 liet nieuwszender CNN onafgebroken livebeelden zien van de couppoging in de Sovjet-Unie. Conservatieve communisten van het uiteenvallende Sovjetbewind hielden met hulp van de KGB president Michail Gorbatsjov in zijn datsja gevangen. Ze kondigden de noodtoestand af. Overal in de internationale pers spraken deskundigen en politici de vrees uit dat deze coup het plotselinge einde zou betekenen van de perestrojka of zelfs een burgeroorlog zou ontketenen, aangezien de tanks Moskou al binnenreden.

Ik was die dag 's avonds te gast in het programma van Larry King, samen met een hoogleraar uit Californië, een voormalige KGB-medewerker en de voormalige Amerikaanse ambassadeur bij de Verenigde Naties, Jeane Kirkpatrick. Ik was de enige die van mening was dat de coup geen kans van slagen had. Hij zou volgens mij binnen twee etmalen voorbij zijn en geen maanden duren, zoals Kirkpatrick en vele anderen voorspelden. De leiders van de coup hadden geen steun van het volk, zo betoogde ik. Ze vonden dat hervormingen naar de ineenstorting van de Sovjet-Unie leidden, maar hun pogingen om ze tegen te houden waren tot mislukken gedoemd. Ook de heersende bureaucratie was verdeeld, en veel mensen geloofden dat er meer kans op vooruitgang was wanneer de Sovjet-Unie uiteenviel. Ik bleek het geheel bij het rechte eind te hebben, want de Russische president Boris Jeltsin maakte zich beroemd door boven op een tank te klimmen, de bevolking van Moskou hield betogingen voor vrijheid en democratie, en de coupleidersklik realiseerde zich dat het volk tegen hen was. Twee dagen later gaven ze zich over.

De coup mislukte niet alleen, hij versnelde ook nog eens de val van de Sovjet-Unie door het volk van de Unie van Socialistische Sovjetrepublieken voor een duidelijke keuze te stellen. Uiteenvallen en

toekomstige onafhankelijkheid waren enigszins beangstigend, zeker, maar erger dan het totalitaire heden kon het niet worden. In een soort domino-effect verklaarden in de maanden die volgden de Sovjetrepublieken zich achter elkaar onafhankelijk. Twee dagen na het mislukken van de coup haalde een triomfantelijke menigte voor het hoofdkantoor van de KGB in Moskou het standbeeld neer van 'IJzeren' Feliks Dzerzjinski, de gevreesde oprichter van de geheime politie van de Sovjet-Unie.

Ik vind het moeilijk om de uitspraken die de mensen uit de menigte toen tegen de pers deden, te lezen zonder emotioneel te worden. 'Dit is het begin van een grote opschoning,' meende een vakbondsleder van de kolenmijnen. 'Wij zullen het gevaarlijke, totalitaire KGB-apparaat vernietigen,' zei een orthodoxe priester. De menigte scandeerde: 'Weg met de KGB!' en '*Svo-bo-da!*', het Russische woord voor 'vrijheid'. Agenten zetten hun pet af om in de mars mee te lopen terwijl leuzen als 'KGB-slayers voor de rechter!' op het voetstuk van het gehate standbeeld werden gekalkt. Een arts zei dat dit protest anders was dan die van de maanden daarvoor. 'We hebben het gevoel dat we opnieuw zijn geboren.'

Het is dan ook niet te bevatten dat acht jaar later, op 31 december 1999, een voormalige luitenant-kolonel van de KGB president van Rusland wordt. De prille democratische hervormingen die waren doorgevoerd, werden tot staan gebracht en gestaag teruggedraaid. De regering trad hard op tegen de media en het maatschappelijke middenveld. De buitenlandpolitiek van het land werd grof en oorlogszuchtig. Er had geen opschoning plaatsgevonden, geen berechting van slagers, geen vernietiging van het KGB-apparaat. Het standbeeld van Dzerzjinski was neergehaald, maar de totalitaire onderdrukking die het vertegenwoordigde niet. Die was opnieuw geboren – in de persoon van Vladimir Poetin.

Inmiddels is het 2015 en nog steeds zit Poetin in het Kremlin. Russische troepen hebben Oekraïne aangevallen en de Krim geannexeerd. Dat gebeurde zes jaar nadat ze een ander buurland waren binnengevallen, de Republiek Georgië. Slechts enkele dagen nadat Poetin in februari 2014 tijdens de Olympische Winterspelen in Sotsji als gastheer had opgetreden, wakkerde hij in het oosten van Oekraïne een oorlog aan en was hij na Saddam Hoessein in Koeweit de

eerste die met geweld soeverein buitenlands grondgebied annexeerde. Dezelfde wereldleiders die een jaar geleden lachend met Poetin op de foto gingen, komen nu met sancties tegen Rusland en tegen de leden van de heersende elite in het land. Rusland dreigt de gaskraan dicht te draaien die Europa een derde van zijn olie en gas levert. Een metaforische maffiastaat met Poetin als *capo di tutti capi* is van een ideologisch agnostische kleptocratie tot een land geworden dat onbeschaamd gebruikmaakt van fascistische propaganda en tactieken. Het lang verbannen spook van de nucleaire vernietiging is terug.

In de huidige crisis spelen twee zaken een rol. De eerste betreft de vraag hoe Rusland, na het vieren van het einde van het communisme, zo snel kon overgaan op het verkiezen van een KGB-functionaris en vervolgens op het binnenvallen van buurlanden. De tweede betreft de vraag in hoeverre de vrije wereld met haar opstelling – een combinatie van apathie, onwetendheid en misplaatste welwillendheid – hieraan heeft bijgedragen. Het is van essentieel belang om erachter te komen wat er fout ging, want hoewel Poetin momenteel een duidelijk en zichtbaar gevaar vormt, pakken Europa en Amerika het nog steeds verkeerd aan. De democratische landen in de wereld moeten zich verenigen en opnieuw leren hoe de Koude Oorlog werd gewonnen, voordat ze zich weer midden in een nieuwe bevinden.

Het Rusland van Poetin vormt momenteel duidelijk de grootste en gevaarlijkste bedreiging voor de wereld, maar niet de enige. Terroristische groeperingen als Al Qaida en Islamitische Staat zijn (ondanks de naam van de laatste) stateloos en beschikken niet over de enorme middelen en de massavernietigingswapens die Poetin binnen handbereik heeft. Niettemin laten aanvallen als die van 9/11 zien dat je geen nationale vlag en zelfs geen leger nodig hebt om het machtigste land ter wereld gruwelijke schade toe te brengen. Sterker nog, landen die het terrorisme steunen, profiteren daarvan zolang democratische landen die doelwit zijn van terroristen er niet in slagen zich hier krachtig tegen te verdedigen. De moorddadige regimes van Iran, Noord-Korea en Syrië hebben aanzienlijke tijd met de grootmachten in de wereld aan de onderhandelingstafel doorgebracht zonder dat ze noemenswaardige concessies hoefden te doen.

De uitdagingen van de multipolaire wereld die na het einde van

de Koude Oorlog ontstond, vormen geen nieuw onderwerp. Wat ontbreekt, is een coherente strategie om met deze uitdagingen om te gaan. Toen de Koude Oorlog eindigde, hadden de winnaars geen bepaald doel voor ogen en was er geen gemeenschappelijke vijand tegen wie ze zich konden richten. De vijanden van de vrije wereld kennen dit soort ongerichtheid niet. Zij karakteriseren zichzelf nog steeds aan de hand van hun verzet tegen de beginselen van de liberale democratie en de mensenrechten. De Verenigde Staten staan daar symbool voor en vormen voor hen de belangrijkste vertegenwoordiger van die beginselen. En toch proberen we nog steeds betrekkingen met hen aan te gaan, we onderhandelen met hen en voorzien deze vijanden zelfs van wapens en rijkdommen, die ze gebruiken om ons mee aan te vallen. Om Winston Churchills definitie van appeasementpolitiek te parafraseren: we voeren de krokodillen, in de hoop dat ze ons als laatste opeten.

Iedere politieke kou tussen Washington en Moskou of Peking wordt van beide kanten meteen bestempeld als een mogelijke ‘terugkeer naar de Koude Oorlog’. Het is ironisch dat dit cliché gebruikt wordt, aangezien de tactiek waarmee de Koude Oorlog werd uitgevochten en gewonnen helemaal niet wordt toegepast, maar is vergeten. We zouden moeten vasthouden aan de principes van goed en kwaad en aan de universele waarden van mensenrechten en menselijk leven, maar in plaats daarvan hebben we nu toenadering, ‘een nieuwe start’ en morele equivalentie. Oftewel: appeasementpolitiek onder andere namen. De wereld heeft een nieuwe alliantie nodig die gebaseerd is op een mondiale Magna Carta, een verklaring over fundamentele rechten, die alle leden moeten erkennen. Momenteel zijn zowel het overgrote deel van de middelen in de wereld als de militaire macht in handen van landen die individuele vrijheid voorstaan. Als die zich verenigen en weigeren schurkenstaten en landen die terreur steunen te vertroetelen, kan niemand op tegen hun integriteit en invloed.

Het doel moet daarbij niet zijn om nieuwe muren op te trekken teneinde de miljoenen mensen die onder autoritair bewind leven te isoleren, maar om ze hoop en perspectief op een betere toekomst te bieden. Toen wij achter het IJzeren Gordijn leefden waren we ons er heel goed van bewust dat er mensen in de vrije wereld waren die zich

ons lot aantrokken en vóór ons vchten, niet tegen ons. Het was belangrijk dit te weten. Tegenwoordig spreken de zogenaamde leiders van de vrije wereld over de bevordering van democratie, terwijl ze intussen de leiders van de meest repressieve regimes als gelijken behandelen. De politiek van toenadering heeft bij dictators op elk vlak gefaald, en het is hoog tijd dat deze fout erkend wordt.

Zoals Ronald Reagan al zei in 'A Time for Choosing', zijn beroemde toespraak uit 1964, hebben we niet te maken met een keuze tussen oorlog en vrede, maar tussen vechten of ons overgeven. We moeten kiezen. We mogen ons niet overgeven. We moeten vechten met de enorme hoeveelheid middelen die de vrije wereld heeft, te beginnen met morele waarden en economische prikkels, en met alleen als laatste redmiddel militaire acties. Amerika moet aan de leiding staan. Het land beschikt over vele middelen en verstaat de kunst om zijn nukkige, versplinterde bondgenoten te mobiliseren. Niettemin is het achterhaald om te spreken van Amerikaanse of zelfs maar van westerse waarden. Japan en Zuid-Korea moeten in actie komen, Australië, Brazilië, India, Zuid-Afrika – ieder land dat democratie en vrijheid voorstaat en baat heeft bij stabiliteit in de wereld. We weten dat we hiertoe in staat zijn omdat we het eerder hebben gedaan. We moeten de moed hebben het opnieuw te doen.

Vijf jaar nadat Poetin in functie was getreden en was begonnen met de wederopbouw van de Russische politiestaat die hij zo bewonderde, had ik de ervaring van een eigen wedergeboorte. Ik had twintig jaar lang aan de top van de professionele schaakwereld gestaan. Op mijn tweeëntwintigste, in 1985, was ik wereldkampioen geworden en ik had het gevoel dat het schaken me na twintig jaar geen nieuwe uitdagingen meer bood. In 2005 trok ik me terug, om me bij de jonge Russische beweging voor democratie te voegen. Ik heb altijd iets voor de wereld willen betekenen, en het professionele schaken was gewoon voorbij. Ik wilde dat mijn kinderen in een vrij Rusland konden opgroeien. En ik dacht aan het bord dat mijn moeder ooit bij mij aan de muur had gehangen, met een spreuk van Sovjetdissidenten erop: 'Als jij het niet doet, wie dan wel?' Ik hoopte mijn energie en bekendheid te kunnen gebruiken om het opkomende tij van repressie vanuit het Kremlin te keren.

Net als veel Russen maakte ik me zorgen over de KGB-achtergrond van de nog onbekende Poetin, die zo plotseling aan de macht kwam nadat hij in 1999 de leiding had gekregen over de meedogenloze oorlog die in de Russische deelstaat Tsjetsjenië orde op zaken moest stellen. Toch was ik, evenals mijn landgenoten, aanvankelijk met enige tegenzin bereid Poetin een kans te geven. Jeltsin had in 1996, tijdens zijn herverkiezing, zijn democratische legitimiteit ernstig bezoedeld door zijn macht als president te gebruiken om de verkiezingen te manipuleren. Ik moet bekennen dat ik een van de mensen was die destijds meenden dat de integriteit van het democratische proces als noodgreep dan maar enigszins aangetast moest worden, als dat nodig was om de gehate communisten niet weer aan de macht te laten komen. Dit soort afwegingen deugt eigenlijk nooit, en dat zou ook in dit geval blijken. De weg werd gebaad voor een meedogenloze persoon die wist te profiteren van het verzwakte democratische systeem.

Door de roebelcrisis in 1998 was de Russische economie bijzonder instabiel geworden, al is het van belang erop te wijzen dat er tegen het jaar 2000 alweer sprake was van een flinke groei van het bbp. Maar door misdaad, inflatie en een algemeen gevoel van kwetsbaarheid en onzekerheid leek de technocratische, duidelijke Poetin op dat moment een aantrekkelijke, veilige optie. Mensen hadden het idee dat het land in chaos kon belanden zonder een sterke hand aan het roer. Maatschappelijke onzekerheid en onveiligheid maken fragiele democratieën altijd kwetsbaar, en de meeste dictators hebben aanvankelijk de steun van het publiek als ze aan de macht komen. In de loop van de geschiedenis is een onafzienbare rij alleenheersers en militaire junta's aan de macht gekomen door de roep van het volk om orde en *la mano dura*, 'een harde hand', die de uitwassen van een wankel civiel bewind moet beteugelen. Op de een of andere manier vergeten mensen altijd dat het veel gemakkelijker is om een dictator aan de macht te helpen dan om hem weg te krijgen.

Ik verwachtte natuurlijk niet dat mijn nieuwe carrière in wat in Rusland alleen met veel goede wil 'politiek' kan worden genoemd, gemakkelijk zou zijn. Wij als oppositie probeerden niet de verkiezingen te winnen, we vochten ervoor dat ze überhaupt gehouden werden. Daarom heb ik altijd gezegd dat ik een activist was, geen poli-

ticus, zelfs niet toen ik de voorverkiezingen binnen de oppositie won en daarmee kandidaat werd voor de presidentsverkiezingen van 2008. Iedereen wist dat ik nooit op een officiële kandidatenlijst zou komen te staan; het ging erom dat feit naar buiten te brengen en te proberen de verzwakte spieren van het Russische democratische proces kracht te geven. Mijn aanvankelijke doel was om alle anti-Poetingsgroeperingen in het land te verenigen, vooral groeperingen die je normaal gesproken niet bij elkaar verwachtte aan te treffen. De nationaal-bolsjewieken bijvoorbeeld hadden niets gemeen met de liberale hervormers waartoe ik behoorde, behalve dat ook zij gemarginaliseerd en vervolgd werden en zich door Poetin verraden voelden omdat hij van plan was levenslang aan de macht te blijven. Toch marcheerde onze wankele coalitie door de straten van Moskou en Sint-Petersburg. Het ging om de eerste serieuze politieke protesten sinds Poetin aan de macht was. We wilden het volk van Rusland laten zien dat verzet mogelijk was en de boodschap verspreiden dat het opgeven van vrijheid in ruil voor stabiliteit een verkeerde keuze was.

Helaas beschikte Poetin, net als veel andere moderne alleenheersers, over middelen waarvan de Sovjetleiding nooit had kunnen dromen: nauwe economische en politieke betrekkingen met de vrije wereld. En daarover beschikt hij nog steeds. Door decennialange handel is een enorme rijkdom ontstaan die dictaturen als Rusland en China hebben gebruikt om er in eigen land een geavanceerde autoritaire infrastructuur mee op te bouwen en er in hun buitenlandbeleid druk mee uit te oefenen. Het naïeve idee was juist dat de vrije wereld de economische en sociale banden zou gebruiken om de autoritaire staten geleidelijk aan te liberaliseren. Maar in de praktijk hebben de autoritaire staten deze toegang tot de vrije wereld en de wederzijdse economische afhankelijkheid gebruikt om hun corruptie te verbreden en de repressie in eigen land te voeden.

Om een eenvoudig voorbeeld te geven: in totaal haalt Europa een derde van zijn energie uit Rusland, al is bij een aantal individuele landen sprake van een aanzienlijk hoger percentage. 80 procent van de energie die Rusland exporteert gaat naar Europa, dus wie heeft er in deze relatie het overwicht? Toch werd tijdens de Oekraïne-crisis voortdurend herhaald dat Europa niet tegen Rusland kan optreden

omdat het afhankelijk is van de Russische energie! Acht maanden nadat Poetin de Krim had geannexeerd en drieënhalve maand nadat er – mogelijk door Russische strijdkrachten – een burgervliegtuig boven Oekraïne was neergeschoten, was Europa nog steeds aan het ‘overwegen’ om naar alternatieven voor Russisch gas te kijken. Europa gebruikt de overweldigende economische macht van de Europese Unie niet om Poetins agressie in te dammen, maar veinst hulpeloosheid. De Russische economie, die momenteel volledig afhankelijk is van de energiesector, zou door een boycot van de EU – en zelfs alleen al door een forse belasting op de import van Russische energie – volledig kunnen instorten. Maar het ontbreekt Europa aan de politieke wil om zich op korte termijn aanzienlijke opofferingen te getroosten, terwijl daarmee op lange termijn een veel grotere dreiging kan worden afgewend: Poetin die ongehinderd zijn gang gaat en de wereldveiligheid in gevaar brengt, en in het verlengde daarvan ook de van globalisering afhankelijke economieën.

Dankzij de eerdergenoemde economische en politieke betrekkingen beschikken moderne autoritaire regimes ook over minder zichtbare middelen om kritiek te ontlopen. In New York en Londen gaan ze met hun bedrijven naar de beurs en bezitten ze hun luxueuze onroerend goed. Daarmee genereren deze regimes honoraria en belastinginkomsten, die hebzuchtige westerse politici en bedrijven niet graag opgeven vanwege mensenrechten. Onvrije staten benutten het open karakter van de vrije wereld door lobbyisten in te huren, propaganda in de media te verspreiden en politici, politieke partijen en niet-gouvernementele organisaties (ngo’s) forse financiële steun te verlenen. Er volgt nauwelijks protest wanneer deze activiteiten aan het licht komen. Zo ook tonen burgers in de vrije wereld nu en dan hun verontwaardiging wanneer in de media over de omstandigheden in sweatshops wordt bericht, maar uiteindelijk interesseren ze zich maar weinig voor het sociale klimaat van de landen waar hun olie, kleding en iPhones vandaan komen.

Terwijl Russische oligarchen hun rijkdommen en tegelijkertijd ook Poetins politieke invloed over de hele wereld verspreiden, bevozen westerse bedrijven Rusland een wederdienst door in het land te investeren. Energiegiganten als Shell en BP popelden om een greep te doen naar de reusachtige energievoorraden van Rusland, en be-

drijven keken gretig naar de reeds lang slapende Russische markt. Als er allerlei concessies nodig waren om tot afspraken te komen, dan moest dat maar. De mensenrechtensituatie in Rusland was wel het laatste waar westerse bedrijven zich om bekommerden. Zelfs nadat westerse bedrijven herhaaldelijk door hun Russische partners waren bedrogen en bedreigd en uit partnerschappen waren gezet of het land uit waren gegooid, kwamen ze terug voor meer, als honden die na een pak slaag toch naar hun slechte baasje teruggaan.

Het opvallendste voorbeeld was Robert Dudley, president-directeur van BP, die in 2008 Rusland uit vluchtte. Hij was toen directeur van een joint venture met een groep Russische miljardairs. Omdat hij voortdurend werd lastiggevallen en bang was gearresteerd te worden (één bron vermeldt ook dat hij bang was dat hij vergiftigd werd), ging Dudley ervandoor en dook onder. Toch was hij een paar jaar later terug in Rusland voor een fotosessie met Poetin zelf, om aan te kondigen dat er een overeenkomst voor olie-exploratie was met Rosneft, een door de staat gecontroleerde oliemaatschappij! En terwijl het Russische bbp groeide, deels door buitenlandse investeringen maar vooral als gevolg van de enorme olieprijsstijgingen, werd de gemiddelde Rus er nauwelijks beter van. Het grootste deel van deze nieuwe rijkdommen ging net zo hard naar het Westen terug en kwam via banken en onroerend goed in bezit van Poetins oligarchische klik.

Hoewel onze nog immer in ontwikkeling zijnde oppositiebeweging de aandacht wist te vestigen op het ondemocratische karakter van het Rusland van Poetin, waren we vanaf het begin toch aan de verliezende hand. Doordat het Kremlin de controle had over de massamedia en door de meedogenloze onderdrukking van alle oppositiegeluiden in het maatschappelijke middenveld, was het onmogelijk enig duurzaam tegenwicht op te bouwen. Onze missie werd ook gesaboteerd door democratische leiders die Poetin op het wereldtoneel omhelsden en daarmee zijn leiderschap de legitimiteit verstrekten die hij bij afwezigheid van geldige verkiezingen in Rusland zo hard nodig had. Het is moeilijk om democratie te promoten wanneer elk televisiekanaal en elke krant het ene na het andere beeld laat zien van leiders van de machtigste democratieën ter wereld die een dictator als hun gelijke accepteren. Dat geeft de boodschap af dat hij óf eigenlijk